

Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger –
kilka uwag na temat proveniencji rysunku
„Bitwa pod zamkiem w Bierzgłowie”
i innych prac jego autorstwa

*Teresa Tylicka
Toruń*

*Jacek Tylicki
Katedra Historii Sztuki i Kultury
UMK Toruń*

Nowo rozpoznane, niepublikowane dotąd archiwalia dostarczają często odpowiedzi na formułowane wcześniej przez badaczy pytania. Jest to szczególnie satysfakcjonujące, gdy odkrywa się brakujące ogniwa pozwalające na połączenie danych z rozproszonych dotychczas dokumentów w spójny łańcuch informacji. Konstatacja ta sprawdziła się w wypadku przechowywanego w zbiorach kartograficznych Archiwum Państwowego w Toruniu (dalej: APT) rysunku autorstwa Jerzego Fryderyka Wilhelma (Georga Friedricha Wilhelma) Rüdigera ze sceną „Bitwy pod zamkiem w Bierzgłowie”, rozegranej w 1769 r.¹ (il.1). Dorobek tego mało znanego rysownika amatora i kartografa, złożony z kilku zaledwie map Torunia i Chełmna oraz dzieła będącego przedmiotem niniejszych rozważań, został już omówiony przez Zenona Huberta Nowaka

¹ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej. cyt. APT), zb. kart., sygn. 905, teka 203. Rysunek na karcie o wymiarach 29,5 x 45 cm (rys. w ramce: 26 x 32,5 cm); verso – dwie pieczętki: „Städtische Museum” oraz „Archiv Thorn” i dawna sygnatura ołówkiem: „kat. II, XVIII 110”. Stan zachowania: papier pożółkły, w kilku miejscach brunatne plamy. Dzieło, po zabiegach konserwatorskich, oprawione w beżowo-żółte passepartout z kartonu.

Il. 1. „Bitwa pod zamkiem w Bierzgłowie” – rysunek, Archiwum Państwowe w Toruniu, zbiory kartograficzne, sygn. 905, teka 203. Fot. T. Tylicka

i Andrzeja Tomczaka w artykule z 1988 r.² Autorzy ci nie potrafili jeszcze wówczas rozstrzygnąć, w jaki sposób przedstawienie sceny bitewnej trafiło do toruńskiego archiwum, a także podali w wątpliwość, czy widniejąca na nim sygnatura została wykonana własnoręcznie przez artystę. Obie te kwestie można już na obecnym etapie badań z całą pewnością wyjaśnić.

Rysunek, wykonany na papierze piórkiem i czarnym tuszem wraz z ramką ze zdwojonych linii, lawowany akwarelą w kolorze szarym, nie reprezentuje zbyt wysokich walorów artystycznych, jednak ma szczególną wartość ikonograficzną. Stanowi on bowiem prawdopodobnie jedyne zachowane źródło wizualne z epoki, obrazujące utarczkę zbrojną w okolicach Torunia, będącą częścią wydarzeń konfederacji barskiej³. Bitwa została stoczona w nocy z 13 na 14 lipca 1769 r. na polach otaczających dawny komturski zamek krzyżacki w Bierzglowie i na przedzamczu, pomiędzy gwardią koronną walczącą wraz z konfederatami barskimi przeciwko wojskom rosyjskim i kozackim, do których dołączył także oddział rzemieślników (czeladników rzeźnickich) z Torunia. Kontekst polityczny tego wydarzenia stanowił kilkakrotnie temat rozważań historyków⁴.

Omawiane tu dzieło opatrzone jest zamieszczonym pod sceną tytułem w języku niemieckim: „Vorstellung der Attaque beym Schloss Birglau, im Jahr 1769 den 13. Monathstag July. S.[iehe] Thorn.[ische] Anz.[eigen] 29 Woche.” („Przedstawienie ataku pod zamkiem bierzgłowskim w 1769 r. w dniu 13 lipca. Zobacz Thornische Anzeigen, 29.

---

² Z. H. Nowak, A. Tomczak, *Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger und seine Stadtpläne von Thorn und Kulm aus der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Nordost-Archiv-Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde, Lüneburg 1988, Heft 89, s. 1-14, reprodukcja rysunku s. 2, a także m.in. w: *Historia Torunia*, pod red. M. Biskupa, t. II, cz. III: *Między barokiem a oświeceniem (1660–1793)*, oprac. J. Dygdała, S. Salmonowicz, J. Wojtowicz, Toruń 1996, il. 66, s. nlb.

³ W. Szczygielski, *Toruń i Prusy Królewskie a konfederacja barska w Wielkopolsce*, *Zapiski Historyczne*, t. 41: 1976, z. 1, s. 129-148, tu s. 135.

⁴ W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t.1-2, Warszawa 1936–1938 (na temat rysunku zob. t. 1, s. 282); J. Dygdała, *Prusy Królewskie a konfederacja barska w Wielkopolsce 1768–1770*, *Zapiski Historyczne*, t. 38: 1973, z. 2, s. 109-120; W. Szczygielski, op. cit., s. 136-137; J. Dygdała, *Prusy Królewskie w dobie konfederacji barskiej 1768–1772*, *Zapiski Historyczne*, t. 50: 1985, z. 1, s. 17-38.

tydzień”). Końcowa część tytułu odnosi się do notatki prasowej, jaką na temat owego wydarzenia zamieściło ukazujące się wówczas w Toruniu czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”, w numerze z 29 lipca 1769 r. (30. tydzień)⁵.

Ilustracji towarzyszy również legenda, w której omówione zostały w punktach od 1 do 14 poszczególne fragmenty przedstawienia; ma ona odniesienia do oznaczonych taką samą numeracją cyfr arabskich, zamieszczonych na zilustrowanej scenie: „1. Das Schloss Birglau; 2. Die darzu gehörigen Baurenhäuser; 3. Die Schmiede; 4. Bir. [niedokończone zdanie, powtórzone:] 4. Birnen Baum, woselbst die Cron Garde Posto genommen; 5. Vor Posto der Confoederirten; 6. Überfall der Vorpost von freywilligen Fleischer-Burschen.; 7. Anmarsch der Freywilligen; 8. Zwei Stadt.[ischen] Canonen nebst Bedekung von 50. Mann.; 9. Stadt.[ische] Chirurugi Pogrow sein Wagen; 10. Eine Russ. [ische] Kays. [erliche] Canone mit Mannschafft; 11. Russ.[ische] Carabinier unter Commando des Lieutn.[ant] Rogodzinski; 12. Cosaquen verfolgen die Crongard und Confoederirte; 13. Flucht der Confoed.[erirte] aus dem Schloss nach der Weichsel; 14. Flucht der Confoed.[erirte] nach dem Schloss („1. Zamek w Bierzglowie; 2. Należące do niego domy chłopskie; 3. Kuźnia; 4. Grusza, gdzie zajęła stanowisko gwardia koronna; 5. Forpoczta konfederatów; 6. Atak na forpoczczę przez ochotniczy oddział czeladników rzeźnickich; 7. Przybycie ochotników; 8. Dwie miejskie armaty z załogą 50 ludzi; 9. Pojazd miejskiego chirurga Pogrowa; 10. Rosyjsko-cesarska armata z obsadą; 11. Rosyjscy strzelcy pod dowództwem porucznika Rogozińskiego; 12. Pościg Kozaków za gwardią koronną i konfederatami; 13. Ucieczka konfederatów z zamku w stronę Wisły; 14. Ucieczka konfederatów do zamku”).

---

⁵ W informacji zawartej w tytule rysunku znalazł się zatem niewielki błąd w odniesieniu do tygodnia ukazania się czasopisma. Tygodnik o pełnym tytule: Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen nebst einem Anhang von der Gelehrten Sachen (dalej: TWNA), mający charakter społeczno-polityczny, ukazywał się w latach 1760–1772. Na temat czasopisma więcej: M. Dunajówna, *Z dziejów toruńskiego czasopisma „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen” (1760–1772)*, Toruń 1960; J. Dygdała, *Toruńskie czasopismo „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen”*, *Zapiski Historyczne*, t. 43: 1978, z. 3, s. 67-87.

Dla ustalenia proveniencji oraz autentyczności sygnatury z nazwiskiem autora rysunku istotniejsze są jednak sporządzone brązowym atramentem rękopiśmienne inskrypcje zamieszczone po obu stronach karty pod ramką okalającą ilustrację. Napis po prawej brzmi: „George Friderick Willhelm Rüdiger f.[ecit] / Gouverneur au noble Corps de Cadets Royaux / a Culm. 1776.” („Wykonał George Friderick Willhelm Rüdiger, zarządca szlacheckiego Korpusu Kadetów Królewskich w Chełmnie, 1776 r.”).

Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger urodził się w 1733 r. Rodzina o takim nazwisku przybyła do Torunia w XVI w. i nie należała do patrycjatu. Trudno rozstrzygnąć przy obecnym stanie wiedzy, czy byli to faktycznie przodkowie rysownika, ponieważ nie są znane informacje ani na temat rodziców, ani też jego młodości. Wiadomo natomiast, że jako osoba dorosła pełnił funkcje pisarza i księgowego we władzach miejskich Torunia oraz w miejscowym Gimnazjum Akademickim. Można zatem wywnioskować, że musiał odebrać dobre wykształcenie w dziedzinie matematyki, kaligrafii, być może także geometrii i rysunku⁶. Studia w tym zakresie mógł też odbyć poza granicami kraju. Po I rozbiórce Polski Rüdiger znalazł się w gronie wychowawców Szkoły Kadetów w Chełmnie, założonej w 1776 r. przez króla pruskiego Fryderyka II dla chłopców pochodzących ze szlacheckich rodzin z terenu dawnych Prus Królewskich. Był on jednym z trzech protestanckich nauczycieli spośród sześciu zatrudnionych tam pedagogów (pozostali trzej byli katolikami), zajmował się ponadto zarządzaniem tą placówką edukacyjną, w której prowadził sprawy związane z księgowością i korespondencją, za co otrzymywał roczne wynagrodzenie w wysokości 36 talarów⁷. Pomimo przeprowadzki do Chełmna Rüdiger utrzymywał ożywione kontakty z rodzinnym Toruniem. 19 listopada 1777 r. ożenił się z Konstancją z domu Heinrichs, córką niewiele wcześniej zmarłego kupca i notariusza Martina Heinrichsa, mieszkającego na Starym Mieście w Toruniu. W ostatnich latach życia chełmiński nauczyciel często chorował i był mniej aktywny w służbie szkolnej. Zmarł w 1793 r.⁸

---

⁶ Z. H. Nowak, A. Tomczak, op. cit., s. 1.

⁷ Ibid., s. 1-4.

⁸ Ibid., s. 4.

Wspomniany dopisek na przedstawieniu „Bitwy pod zamkiem w Bierzgłowie”, odnoszący się do autorstwa rysunku (po prawej), był wcześniej cytowany przez badaczy⁹, pomijano natomiast znaczenie inskrypcji rękopiśmiennej zamieszczonej pod ramką przy lewej krawędzi karty, sporządzonej tym samym charakterem pisma. Wprawdzie jej treść nie ma wielkiego znaczenia historycznego, stanowi jednak podstawę do ustalenia proveniencji dzieła. Adnotacja, sporządzona po ponad 13 latach od wydarzenia z 1769 r., brzmi następująco: „A[nn]o. 1782 d.[ie] 30 Jan.[uarii] entstand in Birglau eine Feuerbrunst, dabey aber durch Gottes Schutz nur Scheunnen, Pferde u.[nd] Schweine / verbrannten. Der Hof, das Schloss u.[nd] der Schaafstall blieben unversehert. Es soll durch Unvorsichtigkeit der Leute ent= / standen seyn” („Dnia 30 stycznia 1782 r. powstał w Bierzgłowie pożar, przy czym jednak – dzięki Boskiej opiece – spaliły się tylko szopy, konie i świny. Dwór [przedzamcze], zamek i owczarnia pozostały nietknięte. Pożar powstał prawdopodobnie przez nieostrożność ludzką”).

Obecnie można z całą pewnością przyjąć, że obie adnotacje pod obramieniem rysunku wykonał nie jego autor, jak już przypuszczali Z. H. Nowak i A. Tomczak¹⁰, lecz jego pierwszy właściciel. Był nim Jan Jakub (Johann Jacob) Haselau, kolekcjoner i bibliofil, gdańszczanin z pochodzenia, wykształcony w Lipsku, który w 1763 r. przybył do Torunia, by pełnić posługę pastora w staromiejskim zborze ewangelickim, a w latach późniejszych pełnił funkcję wiceseniora miejskiej gminy protestanckiej¹¹. Rysunek ze sceną bitwy pod zamkiem bierzgłowskim pochodzi z należącego do pastora Haselaua atlasu topograficznego, zatytułowanego w drukowanym frontispisie: *Tabularum topographicarum*

⁹ H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne archiwum miasta Torunia*, Toruń 1938, s. 123, poz. 905; Z. H. Nowak, A. Tomczak, op. cit., s. 4.

¹⁰ Z. H. Nowak, A. Tomczak, op. cit., s. 5.

¹¹ Na temat kolekcji Jana Jakuba (Johanna Jacoba) Haselaua więcej: T. Tylicka, *Rysunki Johanna Christiana Schreibera – toruńskiego artysty amatora z XVIII wieku*, *Sztuka i Kultura*, t. 2, 2014 [2016], s. 279-295; eadem, *Rysunki Georga Friedricha Steinera z kolekcji pastora Johanna Jacoba Haselaua*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu. Materiały z konferencji naukowej z okazji 70-lecia Wydziału Sztuk Pięknych UMK, Toruń 6-7 lutego 2015*, w druku; T. Tylicka, J. Tylicki, „Thorunensia” i inne rysunki z XVIII-wiecznej kolekcji pastora Jana Jakuba Haselaua (w druku).

*secundum seriem alphabeticam dispositarum collectio quinque voluminibus comprehensa Thorunii*¹². Dzieło to, złożone obecnie z czterech tomów oprawionych w skórę i zaopatrzonych w ekslibrisy kolekcjonera, zachowało się szczęśliwie – choć w formie nieco zdekompletowanej – w zbiorach kartograficznych APT. Zawiera ono mapy, widoki miast i ich plany, a także ryciny i rysunki architektoniczne oraz przedstawienia scen bitewnych. Każdy z woluminów ma odrębny spis zawartości, sporządzony osobiście przez właściciela kolekcji. W wykazie tomu czwartego atlasu (*Voluminis Quarti Conspectus*) znajduje się informacja na temat omawianej tu pracy; jest ona wymieniona jako „Schlacht bey Birglau 1769 d.[ie] 13 Julii. Eine Federzeichnung”¹³ pod numerem 41^a i została zapewne dodana do zbioru w okresie późniejszym, już po sporządzeniu właściwego spisu zawartości atlasu, figuruje bowiem wśród pozycji dopisanych mniejszymi literami¹⁴.

Część rysunków i rycin z kolekcji pastora Haselaua, wycięta z oprawionego zbioru w 1914 r., zapewne w celu dokonania zabiegów konserwatorskich¹⁵, nie powróciła później na swoje właściwe miejsce. W przeważającej większości prace te jednak zachowały się i choć rozproszone, znajdują się w różnych tekach zbiorów kartograficznych APT. Tak jest również w przypadku omawianego rysunku. Wiele kart atlasu pastora Haselaua opatrzonych jest rękopiśmiennymi komentarzami; widnieją one także na niektórych usuniętych z dzieła dokumentach ikonograficznych. Zarówno charakter pisma tych adnotacji, jak i – często – ich treść nie pozostawiają wątpliwości co do autorstwa dopisków.

Kolejnych informacji potwierdzających pochodzenie ilustracji ze sceną bitwy pod zamkiem bierzgłowskim dostarcza sporządzona przez Haselaua rękopiśmienna notatka, zamieszczona na należącym doń egzemplarzu rocznika czasopisma „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen” z 1769 r. (w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej), oprawionym w skórę i oznaczonym ekslibrisem pastora¹⁶. Na marginesie

¹² APT, zb. kart., sygn. 714/I-IV.

¹³ APT, zb. kart., sygn. 714/IV, k. 7.

¹⁴ Tego typu dopiski istnieją we wszystkich czterech zachowanych tomach atlasu topograficznego, co świadczy o sukcesywnym uzupełnianiu kolekcji.

¹⁵ H. Piskorska, op. cit., s. XIV oraz tamże, s. 123, poz. 905.

¹⁶ Książnica Kopernikańska, sygn. KM 83/5 A.114.

strony zawierającej doniesienie na temat potyczki widnieje odręcznie zakreślony fragment drukowanego tekstu wraz z adnotacją o następującej treści: „Von diesem Vorfall habe / ich 3 Zeichnungen ge- / sehen, ein hat H.[err] Mich:[ael] / Wachschlager mit Touche / sauber gemacht, auch eine / Copie davon dem Herrn / Secr.[etär] Elsner geschenkt. / Von ersten habe ich durch / den Calligraphum Herrn Rüdiger einen Sachsen / eine gute mit der Feder / u.[nd] Tinte entworfen / u.[nd] ausschattirte Zeich- / nung verfertigen lassen” („Widziałem trzy rysunki przedstawiające to wydarzenie. Jeden wykonał starannie tuszem pan Michał Wachschlager, podarował także jedną [jego] kopię panu sekretarzowi Elsnerowi. Z pierwszego poleciłem sporządzić kaligrafowi, panu Rüdigerowi Saksończykowi dobry, cieniowany rysunek piórkami i tuszem”)¹⁷.

Zastanawiające jest w tym miejscu określenie Jerzego Fryderyka Wilhelma Rüdigera przez pastora Haselaua mianem Saksończyka. Nie wiadomo, czy dotyczy ono pochodzenia rysownika, czy może raczej sugeruje jakiś dłuższy okres jego przebywania w tamtym regionie Niemiec, może w związku ze studiami w zakresie geometrii i kartografii. Wzmiankowany w dopisku Jan Michał (Johann Michael) Wachschlager¹⁸, według Haselaua wykonawca pierwotnej kompozycji z przedstawieniem bitwy bierzgłowskiej, znany jest także jako autor ryciny przedstawiającej widok Sali Wielkiej Ratusza Staromiejskiego z 1765 r.¹⁹ oraz rzutu staromiejskiego zboru ewangelickiego²⁰. W przypadku sekretarza Elsnera wymienionego w adnotacji uczynionej przez pastora chodzi natomiast niewątpliwie o Jana Teodora (Johanna Theodora),

¹⁷ TWNA (30. tydzień) 1769, s. 268.

¹⁸ Jan Michał (Johann Michael) Wachschlager (1741–1801) – syn Jerzego Daniela, sekretarza Rady Miasta, rezydenta na dworze królewskim, ławnik staromiejski, zgodnie z tradycją rodzinną należał do cechu piwowarów, choć sam nie trudnił się produkcją piwa. Przejawiał zainteresowania artystyczne jako rysownik i szyćcharz. Żonaty z Anną Charlottą Spillerówną, z którą miał pięcioro dzieci. Por. J. Dygdała, *Jan Michał Wachschlager*, [w:] *Toruński Słownik Biograficzny*, pod red. K. Mikulskiego, t. 5: 2007, s. 229-230.

¹⁹ Dwa egzemplarze ryciny, czarno-biała i barwiona, przechowywane w APT, zb. kart., sygn. 475, teka 187.

²⁰ APT, Album Steinera, szklane negatywy fotograficzne Kurta Grimma, sygn. 947. U dołu, pośrodku, opis rysunku: „Grundriss von der Kirche/ mit dem Gestühle”, w prawym, dolnym narożniku: „J[ohann]. M[ichael]. Wachschlager fecit./ 1767”.

wójta, ławnika Starego Miasta Torunia, a od 1761 r. sędziego i kancelisty Rady Miasta²¹. Elsner pozostawał zapewne w dobrych stosunkach z Janem Michałem Wachschlagerem; wpis jego autorstwa z datą 12 czerwca 1766 r. widnieje w sztambuchu należącym do tego ostatniego²².

Oprócz „Bitwy pod zamkiem w Bierzgłowie” Jan Jakub Haselau posiadał w swojej kolekcji także inną pracę Rüdigerera. Spis zawartości tomu pierwszego atlasu *Tabularum topographicarum* zawiera wzmiankę o małym rysunku przedstawiającym widok Chełmna, stanowiącym część wykonanego piórkim kalendarza na 1781 r. („Culm in kleinem Prospect, auf einem mit Feder gezeichneten Kalender 1781 Rüdiger fec[it]”)²³. Także i ta zaginiona obecnie praca została wycięta z należącego do pastora atlasu zapewne w 1914 r.²⁴

Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger znany jest ponadto jako autor trzech rysowanych planów Chełmna. Jeden z nich, przechowywany w Berlinie i datowany na około 1776 r.²⁵, opatrzony jest w lewym narożniku pod ramką rękopiśmienną sygnaturą „Rüdiger fec.[it]”, zdradzającą podobny charakter pisma, jak inne dopiski czynione przez pastora Haselaua. Drugi z planów, nieco późniejszy (sprzed 1779 r.) i kolorowany, znajduje się obecnie także w zbiorach berlińskich²⁶. Trzeci plan miasta, datowany przez Nowaka i Tomczaka jako powstały po sierpniu 1782 r., znany jest wyłącznie z reprodukcji zamieszczonej w drukowanym inwentarzu zabytków sztuki dawnej prowincji Prusy Zachodnie z 1887 r., opracowanym przez Johanna Heise. Na planie tym widoczne są rękopiśmienne adnotacje: „Senior Grodzki obtulit” (po pra-

²¹ J. Dygdała, *Urządnicy miejscy Torunia. Spisy, cz. III: 1651–1793*, Toruń 2002, s. 99, 223. Jan Teodor Elsner był bratem Marii Blandiny z domu Elsner, żony pastora J. J. Haselaua.

²² Sztambuch J. M. Wachschlagera, APT, kat. II, XII, 16, s. 167.

²³ APT, zb. kart., sygn. 714/I, k. 9, poz. 52.

²⁴ Rysunek z widokiem Chełmna nie został już uwzględniony w katalogu zbiorów kartograficznych toruńskiego archiwum, sporządzonym przez Helenę Piskorską i opublikowanym w 1938 r. Por. H. Piskorska, op. cit.

²⁵ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, sygn. IX, HA., G. 50695. Nowak i Tomczak datują ten plan Chełmna na lata między 1776 a 1779. Por. Z. H. Nowak, A. Tomczak, op. cit., s. 5-8, il. s. 6.

²⁶ Deutsche Staatsbibliothek Berlin, Kartensammlung, sygn. X 22178. Por. Z. H. Nowak, A. Tomczak, op. cit., s. 8. il. s. 6.

wej u dołu) oraz „Rüdig[er] del[ineavit]” (u dołu po lewej)²⁷. Andrzej Tomczak przypisał poza tym Rüdigerowi przechowywany w Berlinie plan Torunia z około 1773 r., opatrzonej w górnej części karty nad ramką rękopiśmiennym dopiskiem „Thorn um 1600”²⁸. Nie można wykluczyć, że niektóre z ostatnio wspomnianych prac kartograficznych należały wcześniej do pastora Jana Jakuba Haselaua. Mogły one pochodzić z nieistniejącego obecnie piątego tomu atlasu *Tabularum topographicarum*, którego losy wciąż czekają na wyjaśnienie.

---

²⁷ J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. 5, *Der Kreis Kulm*, Danzig 1887, il. po s. 94. Por. A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia, IX, 1973, s. 184; Z. H. Nowak, A. Tomczak, op. cit., s. 9, il. s. 10.

²⁸ Deutsche Staatsbibliothek Berlin, sygn. X 35018. Por. A. Tomczak, op. cit., s. 182-183; Z.H. Nowak, A. Tomczak, op. cit., s. 3; A. Tomczak, *Widoki perspektywiczne i plany Torunia w jego historycznym rozwoju do 1815 r.*, historicus.umk.pl/kart/Tomczak/html [20.04.2016].